

դէս Ամբերայ, Արեւելի, Մոսկ, Մոսք, Ագիւր, Յոգար, եւ Տփղիսի առաւ, թուրք ու վրացի պարտութիւնը ծափահարեցին, շնորհաւորեցին, եւ մանանկացան. սրով պակասը կատարելապէս լրացած եւ զեղած ալ եր:

Բայց որովհետեւ առիթը ներկայացաւ, ընդհանրապէս Տփղիսի հայ զաւրջ մասին երկու խօսք, որ չափահանութիւնէ զուրկ չէ:

Մամուլը կաւկասիոյ Հայոց մէջ կարեւոր դեր կը խաղայ, շատ ազդեցութիւն ունի ընթերցող հասարակութեան վրայ: Այս պարագային շնորհիւ կուսակցութիւններն են կազմուած, իբրեւ հետեւողք այս կամ այն լրագրի, եւ գիտելը, կաւկասիոյ ազգայինք ալ ճիշդ նշելուի կուսակցութեան են բաժնուած, որչափ անգղիական իւրերգունքը: Երկու գլխաւորներն են՝ Մէլիփան եւ Մեղաւեան (այսինքն՝ Նոյ-Գրաբեան): Այս երկու կուսակցութիւնները կը համապատասխանեն անգղիական ուղարկութեան եւ գեղեցիկութեան (loft and whig): Բայց խոր հրահանգին մէջ վերջին տարիներու երրորդ մ'ալ երեւան ելած է, այն է Մեղաւեանի (unioniste) կուսակցութիւնը, որ Գլադստոնէն բաժնուած՝ դժ կու տայ պահպանողականութեան, եւ զոր, չեմ գիշեր որ սրախոս հրապարակագիրը՝ Գրեթմէնըստ իւր մէջ կ'անուանէ: Արդ՝ մտաւորապէս նոյն տեսակ կուսակցութիւն մ'ալ այժմ կամ վերջին տարիներու Անգլիական շարակցութիւնն է կարծւոր այստեղ: Իր գրօշակոյններէն հաւաքելով երկու կողման փոփոխութիւն, ինքն, Պր. Նաբաքիւրը, մնալով գլխաւոր գաղափար: Այս կերպով կազմակերպուած է Անգլիական խումբը, որ այժմ նոյնպէս դժ կու տայ պահպանողական կուսակցութեան, թէեւ Պր. Վ. արագաշարժական էր հաստատեցին, որ խմբին առաջնորդը, Պ. Թ., առիթ յարգող է Արեւունայ քան Սպանաբերանի. — համեմատաբար անշուշտ:

Բայց անգղիական խորհրդանոցն է Տփղիս անդալիսիւնը համար, հարկաւոր եր իրենթացիկնէր ալ գտնել. եւ չկարել թէ չկան: Ահապակի կեցած են կաւկասիոյ կաթողիկոսայ եւ բողոքական Հայերն, որոնք յարած են Մշակականներուն, եւ հաստատապէս կ'ընդունին յետադիմներու կողմէն գէպի ի Մշակականներն ուղղուած յարակուսելները: Մայիսի 6ին հանդէսը կաթողիկոսայ ու բողոքական Հայերն միասին տանելու Մշակականներուն հետ. առաջիններն իրենց ներկայացուցիչն ալ ունեին: Աւերմէ համամատուցութիւնը ճիշդ է: Իսկ եթէ նոր ապացոյց կը փնտռէ, այն ալ կայ: Ինչպէս որ վերջին ժամանակներու Անգղիացւոց պահպանողականներն եւ միաւորականներն՝ ազատականաց յարձականաց առեւել տանելու համար՝ երբեմն այս վերջիններուն ծրարելն քանի մի մաս կը ստանանին, տեղի տալով ըստ մասին իրաւագիտ իրաւացի պահանջները, եւ այլն: Նոյնպէս ալ Տփղիսականները՝ Մշակականաց ծրարելն մի մասը՝ ինքնաբերաբար կը սկսին գործադրել: Մայիսի 13ին, Հ. Ղ. Վ.

¹ Մեղաւեան անունը գեա. եւս կը շարունակուի, թէեւ նորա սկզբնապատճառը, Մեղաւեան շարունակող լրագիրը փառաց գաղափարն է, տեղի տալով իւր հետեւողին եւ յաւերթին, որ կը կրէ Նոր-Գրա անունը:

Անշուշտ յարեւանի հանդէսը կազմակերպողները Արձագանքականներն եւ Նոր-գաղափարներն էին:

Մայիսի 8ին Պր. Արգ. Թովհանիսեանի եւ Ընկ. «Կեդրոնական Գաղափարական» կ'էր գնահատած քանի մի նոր զբոսը գնաւու: Այնուհետ, ինչպէս եւ նոյն խմբին պատկանող ուրիշ խոսնութեանք մէջ, ի տես գրուած եր հրատարակութիւնը: Մայիսի 13ին ի պատիւ Հ. Ղ. Վ. Անշուշտի ծաղ պիտի տրուէր, — մասնակցել ցանկացողները 3 բրլ. 50 կոպ. պիտի վճարէին: Այս հանդէսը, թէեւ արձագանքականներն առաջնորդած, բայց նոյն պատրաստակաւութեամբ բաւարարուած էր նաեւ ձախակողմաններէն (մշակականներէն):

Կենդրոնական գրաժամաւանոցին մէջ եւս առիթ ունեցող ծանօթանալու նշանաւոր Պր. Աղ. Երեցեանին: Աղ. զր. կաւկասիոյ Հայոց մէջ իրմէն առիթ լաւ կը ճանաչէ իւր հայրենիքը, մանապէս տօրէն՝ նորա հինն ու նորը եւ մանաւանդ ժամանակակիցը: Գր. Արեւունայ յարեւանիսն տուիւ նա սկսաւ հրատարակել «Երեւելի Հայոց պատմութեան համար» 12 զբոյսի բաղկացած, հարուստ եւ հետաքրքրական բովանդակութեամբ, որ արդիւնք են յարգելի հնագիտական երկարամեայ աշխատութեամբ հաւաքած հնութեանցն եւ կատարած քննութեանց: Ա. զբոյսին, արդէն հրատարակուած, Գր. Արեւունայ կենսագրութիւնն է, զոր նա կը տարածէ ընդհանուր Արեւունայցից շրջին: Այս Ա. զբոյսին մէջ Գր. Արեւունայ գնահատական վկայագրաց հիման վրայ՝ իր հանգիստային մտապտրականի Անեղեքեմիայ տեսլանք: Ոմանք ինձ տան, որ պ. Երեցեանի այս գլխաւորական աղբիւր հանած եղակացութիւնն է, որ ազդեցութիւն է արած Տփղիսի բարձրագոյնագիտական դպրոցանաւանոց վրայ, որանք Մայիսի 6ին փութացին Արեւունայն 25ամեակը շնորհաւորելու:

Ե.

Հնգուածին սկիզբը յիշած էի Տփղիսի բնական տաք ծծմբաղբոյ նշանաւոր աղբիւրները, Տփղիս գաւառէ երկրորդ օրը հանգիտի ծանօթներուս. «Ո՞րն է այստեղ մէր լաւագոյն բաղնիքը: Դ՞էրակի եւ Մերդիւնի բաղնիքներն են, ի պատասխանած էին:

Երեկոյին նստայի կողմը, եւ պատուիրեցի որ Հերակի բաղնիքը տանի զիս: Պատասխանեալ առաջնորդեց՝ արտաքուստ շատ անշուշտ բնակարանի մ'առջեւ: Մտայ ներս. համարները (սեփականները) բոլորը գրաւուած էին. պէտք էր սպասել: Ինձ առաջնորդեցին բաղնիքաց գահինը. այստեղ, կլերակ սեղանի վրայ հայերեն, վրացերեն եւ առեւելէն թերթերն էին գրաւուած. այնտեղ հանդիպեցայ Հանդիս Ամբերային, որ Տփղիսի ընթերցող հասարակութեան լաւ ծանօթ է: Կես ժամ վերջը բաղնիքան-գանձապահը յայտնեց թէ առաջին համարն (№ 1) ապառ եւ Գնացի հմ: Բաւական կուրիկ սեղանակ, ուստի կը մանուկը բուն բաղնիք, մարմարեայ առաջնորդ եւ այլ պատկանելիք: Ժամը 1 բրլ. 50 կոպ. կ'արժէր: Դժգոյնութիւն ի բնէ տաք տաք կը բռնէ. — միջին ջերմութիւնն է 31° Ռեո-

այցելուներն, ինկի հոսք գեւ. եւս անհետացած չէր: Կաւեղն ինչպէս եւ լաւի մի րուպէ խորին լուսն թեամբ անշարժ կեցող այն համեմատ գերեզմանին առջեւ. սեւեռած աչքերով եւ զգանալով սրտի կը դիտէր այն կարմաւոյն հոյն, որու տակ կը հանգչէր Հայոց ամենածոյցմիջական բանաստեղծին, վիպասանին, եւ քաղաքիկի անհնր: Անկէ, կարմաւոյն ունէն զայգ կուտար թէ այն մարդն է հանգչողն, որու համար Տփղիսի եւ ամբողջ Ռուսիոյ հայ հասարակութիւնը նմանը զայն վայր շահանում յուրաքանչեւ թանկ հանգչել եր կազմած: Տփղիսը եր ասպարոթ թիւնը, շատ տխուր, երբ գերեզմանոցն եւս զարմայ եւ քեցայի ԾԵՄԵՆՆԻ ԿԱԴԵ, ուր ծաղը կը տուէր: Գիւնցի ծառնոթ երկրասարգնեւրու, խմբագրութեան անգամներուն, վերջապէս նոյն ժամը Պր. Արծրունդն սա հարցնողն թէ ո՞ր կը մնար Բաթմիի գերեզմանին շերտի կանգնելու ինչիկը: Այլ եր, այլ ոչ չը հաստատուն է որոշ պատասխան կըտաւ տալ. մին միւսին ի՞նչ զարկեր զէս: Գիտէր, որ սկսած էին դրամ Ժողովը այս նպատակաւ. բայց որչափ եւ որոշ թով չը հաւաքուածն, ինչ ծրագիր կոր չիմի մասին եւ երբ պիտի կանգնուէր, ոչինչ կըցայ իմանալ:

Խաղճիկը Տփղիսում է բլրոյ վրայ, պարսպապատ է, եւ կը նմանի Կ. Պոլսոյ ՀԱՂԻՔԻ Լաւանոց գերեզմանոցին: Բաւական ընդարձակ է եւ գերեզմանի շերտերն ունի: Բայց բան մ'որ աղեղ եւ լեզու ինձ, ինչպէս եւ բարձր այցելուող անշուշտ այն էր, որ բազմաթիւ տապաններու արձանագրութիւնները վրացներն էին. մինչեւ գերեզման տուր էին Տփղիսեցիք ինչոց վրացոյթի ինչ: Քիչ էին այն գերեզմաններն, որոնք լոկ հայերէն արձանագրութիւն կը կրէին — եւ շատ այնպիսիք, որոնց վրայ հայերէնն ու վրացներն իմար հայերէնն ու առանձինք թով թով գաւառած էին: Զգիտեմ ինչ նպատակաւ տալը ինչոքով արձանագրութիւններ կը շարունակ այնտեղ, աւր միայն Հայեր կը յաւաքին: Տփղիսի մէջ եթէ ոչ ներկային կատարելապէս, բայց ասպական անկասկած հայերէնին է, եւ տապանադարերու արձանագրութիւններն ասպազայի համար են:

Հետաքրքրական էր լաւի մի արձանագրութեանց բովանդակութիւնը. աղեղ եւս կը կարգայի՝ «Այս է տապան ան ծաղիկ Ա. Ա. Ի., ուրիշ մի վրայ» «գուբերնսկի սեկրետար» (губернскій секретарь, որ քաղաքական միջիկ կարգի ստորին տառի ծանուցելն մէկն է) Ա. Ա. Ժնաւ... վրացներն, ինչպէս ինչ ինչ զգալու էր երկրորդին՝ Վիճիկ (ռուսական տառի ծանուցար) լինելը, երեւի ի՞նչ զգնին ան. մահայնիկ:

Տփղիսի Հայոց պատուաւորաց գերեզմանոցը վաղեմ Բայր Եկիզդուցի գաւթին էր: Այստեղ են թաղուած Լորիս-Վիլիքեանի Տեր-Ղուկասեան, Լաւրբեան եւս զգալուները, եւ լաւի մի հարուստներ, որոնք նշանաւոր կտակներն են թողած այս կամ այն ազգային հաստատութեան, ինչպէս Էն-Փրանսէ, (40.000 րուբլ է տուած Ներսիսեան գրամական) Ալեքեան (25.000 րուբլ.), եւ վերջերս աշխարհահռչակ բարերարն Սանատարանոցը: Նաեւ Գարբրէէ Ալեքեան Այգալուցիկին: Բայց միթէ հա-

տարակ մահկանացուներու մէջ ալ չէան այնպիսիներ, որոնք ոչ նշանաւոր զբաղար կն եղած, ոչ հարուստ բարեգործ եւ ոչ արդիւնաւոր Առաջնորդ: Բայց իրենց համաստեղութեան շատ աւելի են ծառայած ազգին: Բաթմի, օրինակի աղագաւ, Ռուսահայոց բարոյական եւ մասաւոր վերածնունդ թեան զործին ազգային ոյժ է տուած, եւ կրթման, լուսաւորած է ամբողջ սերունդ մի թէ իրեւն ուսուցիչն եւ թէ մանուակը իրեն մասնաւոր: Եւ սակայն չէ արժանապատ Լորիս-Վիլիքեանի եւ Ալեքեանի արուած փառքին: Պիտի զայ Ժամանակ անշուշտ, որ Բաթմիի նման իրենց մասաւոր բովանդակ ոյժն ոյժն ազգին զհոգ ամենաւոր անմիջը շատ աւելի բարձր պիտի կանգնին ոչ միայն արտերու մէջ, այլ եւ ազգային ոյժնիկներու մէջ, քան իրենց նիւթական ոյժնն մի փոքր մասը նուիրողները:

Տփղիսի ինչպէս առաջին յառաւանս մէջ յիշած եմ, հայկական քաղաք է: Տփղիսի վաճառականներու նշանաւորը (enseignes) հայ միակուսանց առատութիւն մի կը կարմն: Բայց բնական բան մեծապէս զգալի կերպով կ'երեւցնէ այնտեղ Հայոց ոյժը: Քաղաքային կուլտուրան ու գրասիրտները Հայոց ձեռքն են: Տփղիս, ինչպէս ուրիշ քաղաքներն, ունի քաղաքային դատաւ, բաղկացած՝ քաղաքայիններու կողմէն ընտրուող իրաւասուններ կամ յայնաւորներ, բոս առական բաղին (гласный): Դուսան կ'ընտրէ իրեն իւր իւր քաղաքային (городской голова) եւ քաղաքային ուղղութիւն (управа, խորհուրդ): Քաղաքապետը կը նախագահէ այս երկու ժողովներուն: Քաղաքն ունի իւր տարեկան երեւմտեւ, իւր փոխաւորութիւնները, ստանդեր են: Քաղաքապետը (Պր. Ալեքեանոյ Բաթմեան), իւր օգնականը (Պր. Պողոս Իսմայիլեան), խորհրդայն անդամները, որոնք ձեռքն է քաղաքին զործերու վարչութիւնը, ինչպէս եւ իրաւասուններու (գումայ) մեծաւոր մասը Հայ են: Ընտրուող եւ ընտրող լինելու համար հարկաւոր է որոշ գումարի անշարժ կայք ունենալ, կամ ճշգրտայն՝ որոշ տուրք տալ քաղաքային գանձարանին: Թեւեւ Տփղիսի ազգաբնակչութեան կէսը միայն Հայ է, բայց ընտրաւորներու հետեւաւոր եւ ընտրողներու, ինչպէս նաեւ քաղաքին մէջ որոշ տուրք վճարողներու տաւաղաւորներ մասը Հայ է: Այլի ուղղակի կը հետեւի նաեւ որ քաղաքին գրամական ոյժերն Հայոց մեծաւ մասամբ կը կարմն: Վաճառականութիւնն ինչպէս եւ շահագործական ամեն ձեռնարկութիւնները գլխաւորաւորաւոր Հայոց ձեռքն են: Տփղիսեցի հայ գրամականը այնպիսիներուն չեն նմանիր, որոնք երբեք կործ են չեն կարող խմբի ընդարձակ գրամական ձեռնարկութեան մի ընդլը: Տփղիսի գրամականները (banque) Հայոց գրամականներով են ինչուս: «Տփղիսի առեւտրական բանկան» (Тифлисскій Комерческій Банкъ) «Փոխադրական վարկի ընկերութիւնը» (Общество взаимнаго кредита) «Քաղաքային կրեդիտային ընկերութիւնը» (Городское Кредитное Общество) «Քաղաքային, Հայեր հիգեմ պաշտպանութեան ընկերութիւնը», չորեքն են հիմնած եւ իրենք են քաղաքայինը մեծաւ մասամբ: Վերջին ընկերութիւնը գեւառաւոր հիմնուցեալ. մասնեցին, ինչպէս ամեն տարի

ահադրին դուստր վնարել զանազան ուսն կամ օտար ընկերութեանը. լաւագոյնն է որ այն դրամն ալ իրենց մէջ մնայ: Աւերորդ կը համարիմ մի առ մի թուել այսպիսի ընկերական ձեռնարկութեանց օգուտները. բան մի միայն կարեւոր կը համարիմ ինչէն, որ շահեկանութենէն զուրկ չէ, թէ այն դրամատանց մէջ պաշտօնեայք՝ սկսեալ կառավարէն մինչեւ հասարակ դրագիրը, բոլորն ալ Հայ են եւ միշտ Հայ է ինքնուրուին: Միայն սպասաւորներու կարգին մէջ կը տեսնուին օտարազգիք, ինչպէս ուսու, վրացի եւ այլն: Այս դրամատանց կարեւորագոյնն է՝ Տփլիսի Առեւտրական բանկը, որ իւր ճիւղերն ունի Բագու եւ Բաթում: Այս հիմնարկութիւնը մեծ վարկ ունի Ռուսաց կայսերական պետական Բանկի մէջ, եւ կը վճարէ եւրոպական նշանաւոր գործատաներու հաւատարմագրերը (lettres de credit), ինչպէս են Բազելները, Credit Lyonnais, Verne & Comp., Comptoir national d'Escompte, Société générale եւ այլն: Յիշեալ գործատան ընդհանրական վարչին հրաւիրածը, եւ այցելեցի այս մեծ հիմնարկութիւնը. Գեղեցիկ չէիք, օրինակելի գործավարութիւն, օրու ընդարձակ կենսական դրամական եւ պաշտօնէից բազմութիւնը. ամենայն ինչ պտուտարեւ եւ այտեղ Հայ անունն:

Այս ընկերակցական բանկերէ զատ կան նաեւ մասնական հայ գործատան, ինչպէս «Ա. Պրիգունեան եւ Ընկ.» «Ծովեանեան եղբայր եւ Ընկ.» եւ այլն:

Հայոց ձեռքն է ընդհանրապէս բանակի միջեւից եւ այլ կառավարական պիտայից հայթայթութիւնը:

Հայոց ազգեցութիւնը բացարձակ է նաեւ քաղաքային կլաբի մէջ, որ «Թիփլիսի փողովարան» (Тифлисское Собрание) անունը կը կրէ, բայց զայն սովորաբար «Հայոց կլաբ» կը կոչեն, ինչպէս եւ է իրաց, վասն զի անդամներն ռուսար մեծամասնութիւնը Հայ է: Մի երեկոյ ալ այնտեղ անցուցի փողովարանի անդամ, բարեկամ երիտասարդ մի զեւ ընթերցիք եր հրաւիրած այնտեղ «Արքունի» (Дворцовая улица) կոչուած փողոցի վրայ, ընդարձակ եւ շքեղ շէնքի մի մէջ է հաստատուած այս փողովարանը: Ունի փառաւոր, ընդարձակ սրահ, հարուստ հանդստեան սենեակներ, բոլոր շքեղ եւ գեղեցիկ կահաւորանք:

Հայոց կլաբն զատ, երկրորդ մ'ալ կայ Տփլիսի մէջ. «Արտօն», որ յաճախուած է գլխաւորաբար զինուորական զաւարարդէ եւ առ հասարակ, ինչպէս պատմեցին ինձ՝ պարծնակալ երեւոյթ ունի: «Արտօն» և «Փողովարան» աւելի շքեղ է:

Տփլիս, եւ ոչ մի Հայ եկեղեցի տեսնելու եւ ոչ ալ Հայ հոգեւորականաց հետ յարաբերութեան աւերթ անեցայ, ուստի այս մասին օշինջ կարող եմ գրել: Պատահմամբ ծանօթացայ միայն Ներսիսեան Դպրանոցին մէջ, նախկին տեսուչ Արտ. Սարգիս ք. Տն. Բեգնաւարեանցի հետ, որ Մշակի նախկին աշխատակիցն էր: Իմացոյ միայն՝ որ Տփլիսի թէ մի, որ իւր կրէ «Արտօն» եւ իւրերթի թէ մի՝ կոչումը, Առաջնորդ էր, Գեր. Մարգրէ եպ. Ստ. նասարեան, որ վերջերս նշանակուած է հրատարակ

Գեր. Արիստակէս եպ. Սեդրակեանի տեղ: Այս վերջինը՝ որ խոհեմ, ուսումնական եւ ազնիւ անձնաւորութիւն մի է, ինչպէս անձամբ կը ծանոթանայ, գրաւած էր եւ է ամբողջ Տփլիսի Հայ հասարակութեան յարգանքն ու համակրութիւնն. եթէ է ի բաց առնելու մեղուական եւ արձագանքական խորժերու պարագլուխները:

Տփլիսի Հայերը մէկ բանի մէջ զ. Պրիգունեանի շատ եւս մնացած. ազգային զանազան ընկերութիւններ կազմուել մէջ. Այստեղ կայ միայն, եթէ չեմ սխալիք:

Ա. «Արմէնի Հայոց բարեգործական ընկերութիւն», որ տարածուած է. իւր ճիւղերն եւ վարչութիւններն ունի ամբողջ Առկառիպ մէջ, Նախագահ Պր. Ա. Անանեան:

Բ. «Տփլիսի Հայոց հեղբայրական ընկերութիւն». Նախագահ՝ Տփլիսի զ. Ալիսանեան:

Գ. «Տփլիսի ընկերութիւն Հայերէն գրքերի հրատարակութեան». Նախագահ՝ Պր. Փ. Վարդանեան:

Այս ընկերութիւններու շուրջն են հաւաքած բոլորը:

Առաջին ընկերութեան նպատակն է՝ նպաստել կարօտ ուսումնարաններուն, օգնել նորերը հիմնելու, հիմնել ընթերցարաններ, տպագրել գրքեր, բանալ հիւանդանոցներ, օժանդակել շքաւոր ուսանողաց, խնամել թշուառները, փառվողական քարակառութեան, ինչպէս սովի, ժանտախտի եւ այլ համաճարակ հիւանդութիւններու ժամանակ եւ այլն: Ընկերութիւնը բաւական գումար ունի պահհաստի:

Այստեղ եւ կը վերջնեմ իմ նկարագրութիւնը: Հատ նիւթեր կան, զորոնք ընձ անցուցած ուղեւորութեանս յիշատակարաններ մէջ, վասն զի ժամանակս տու կը: Բայց իմ քանի մի կարեւոր կէտեր, որոնց վրայ կ'աշխատեմ առանձին յօդուածով ազգայնոց ուշադրութիւնը հրաւիրել:

2.

Մայիս 11ին կը պատահաւորէ թողուլ Տփլիսը. նոյն օրը բարեկամս եւ ծանօթ ինչ անձակ շրջանին հրաժեշտի այցելութիւնս տուի. եւ պանդակին մէջ պատիւ ունեցայ ընդունիլ Մեծ. Պր. Արծրունցի այցելութիւնը. կէս ժամէն աւելի խօսեցանք բոլոր այն խնդիրներու վրայ, որոնց ազգային կը համարուին եւ օրւան դէպքերու հետ կապ ունին: Իւր խօսակցութեան մէջ նա նշնայէ տալ եւ հաստա էր՝ որպէս գրումսը ըմբ:

Պր. Արծրունցի նոյն օրը փոխադարձ այցելութիւն կու տար քանի մի տեղեր, իւր 25 տակնի շնորհաւորութեանց առթիւ:

Այս ընկերութիւնն իւր ճիւղն ունի նաեւ ի Բաթում. եւ այս ճիւղն վարչութեան մէջ իմ կտած պաշտօնն բերմանն եւ ի Տփլիս այցելութիւն տուի նախագահ Պր. Անանեան, որ շատ սիրով ընդունեցու զեւ եւ կէս ժամն աւել խօսեցանք Բաթումի ճիւղին եւ առհասարակ ընկերութեան գործերուն վրայ: Պր. Անանեան թէ եւ հասակաւոր, բայց եւս ընդուն է. եւ մեծ կարեւոր կը լայնէ Տփլիսի մէջ:

Հասած էր Տփղիսէն հեռանալու ժամը: Ժամը
Ձին թողը պանդակը, եւ Չի/ի կառքը զին բերաւ
երկաթուղւոյ կայարանը:

Եղեկաւոր ժամը Յին ճանապարհ հեռու
Տփղիսէն. ամբողջ գիշեր ճանապարհորդելէն վերջը՝
երկրորդ օրն առաւօտուն, ժամը 10ին, գազար
առեալքը Բաթումի կայարանը:

Ուղեւորութիւնս վերջացած էր:

Բաթում:

Կ. ՏՈՐԻՇԱՆ

ՍՅՈՒՐՅԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԻՐԱՆՆ, ԽԻՉԱՆ ԵՒ ՏԵՏԻՎ ԳՆԵՐՆԵՐԸ

(Երանանդիւնի եւ քրէ.)

Իշխան ժամանակ Սղերդ մնացած միջոցիս
քանի քանի անգամ յիշեցի իմ մեծարեալ
նախորդս՝ գլէրմութ ֆոն Մոլթքէ մարա-
շխան, որ 1838 Յունիսի սկիզբները Գորան-
առի Գրդազ գէմ արշաւած ժամանակ Սղերդ
գեղեցիկ լեռնաքաղաքը շնորհեալ, որ վերջին պա-
տերազմէն ի վեր դեռ մնասամբ խիք աւերակ էր:
Մոլթքէի "լեռնաքաղաքին, բոլորովին չեմ հա-
ւանիր. բայց այս տարբերութիւնը դիւրաւ կը
մեկնուի: Մոլթքէ իւր արշաւանաց ժամանակ
հարաւմ. տափաստանն եկաւ, իրեն համար
բարձրագիւր Սղերդը լեռնաքաղաք էր. ես՝ որ
Քրդաստանի բարձրալեռներէն էի իջած, Սղեր-
դի շրջակայքը միայն բլրագաւառ կոչայի նկա-
տել: — Մոլթքէ իւր պարզ ու քրտնալի նա-
մակներուն՝ մէջ շատ գեղեցիկ կը նկարագրէ
իրաց վիճակը, որ Գորը-Նսիոյ մէջ այս օրս ալ
մասամբ նոյն է. այնպէս որ նկարագրութեանն
անկարելի է լաւագոյն ստորագրել: Ուստի սոյն
նամակներն իրենց յարգն ու արժէքը նոյն տե-
ղերը լիովին կը ցուցնեն: Այս գրքին բազմա-
թիւ օրինակներ կը գտնուին Գորը-Նսիոյ մէջ:
Եւրոպացիին կը կարգւայ սորվելու եւ զուարճա-
նալու համար, միշտեւ ծաճիկը հետաքրքրու-
թեամբ կը հարցնեն՝ թէ այս հոյակապ մարդն
իւր վրայ ինչ կը գրէ: Ամբողջ ճանապարհոր-
դութեանս ժամանակ օրինակ հետս էի առած,
որ խիստ աշխատութեանց դառն օրերուն մէջ
զին կը մխիթարէր ու կը քաջալերէր: Ուստի
երախտագիտութեան պարտքս կատարած կ'ը-

լամ ելմէ հոս Բարձրապատիւ հեղինակին շնոր-
հակալիքս յայտնեմ:

Սղերդ՝ զոր ծաճիկները Սեւրդ, իսկ Գոր-
դերը սովորաբար Սեւրդ կ'անուանեն, Տփղիսի
հիւսիսանկողնէն է եւ անկէ կէս ժամ հեռու, Եով-
էն 1090 մէրք բարձր՝ կրային դարաստափի մը
վրայ, որուն վերին խաւերը դիւրափռու են,
իսկ խորագլխները՝ որ Տփղիսի ձորոյն ժայռա-
ծերակերուն մէջ յերեւան կ'ընեն, կարծրագոյն
են եւ բազմաթիւ խողշներ ունին, որոնց մէջ
կաթիլ կաթիլ հոսող ջուրը կը ժողովի: Այն-
պէս կ'երեւայ թէ Սղերդի շրջակայքը ստակա-
տակաւ անբեր երկիր (Karstland) կը գտնուի:
Տեղացի կիւն ոչ միայն լաւ ատաղձ է, այլ միան-
գամայն լաւ շաքար: Սղերդի մէջ ամէն տեղ
գաւիթները՝ փոքր հնոցներու մէջ կ'ընկնեն:
ամբողջ քաղաքը կրագործասան մը կը նմանի:
Այրած կիրը գետնի վրայ կը տարածեն եւ կը
մանրեն. այս գործը կը կատարեն կամ մարդիկ
(օրը 6—10 դրուով) ստուարածայր թակերով,
կամ ձի մը փայտեայ ծանր գլանով մը փխրելով:

Շատ շէնքեր կը շինուին ի Սղերդ. գոր-
ծաւորք գործելու ժամանակ միշտ կ'երգեն: Սղեր-
դի ամենահաստատ շէնքերը կոփածոյ քարէ են.
ստանց գլխաւոր յասկութիւնն է սրակամար եւ
գմբէթաւոր ըլլալ: Հոս առանց կամարի բան
չ'ըլլար. տանց մտից կամարներուն մեծութիւնն
ու հաստատութիւնը մարդուն կարծել կու տան
թէ մէյմէկ բերդի դռներ ըլլան. նոյնպէս կամա-
րակապ են նեղ պատահաններն եւ անցքերը
շատ հաստատուն են: Նոյն իսկ արտաքինոցներն
ու այծերու բողբերը կոփածոյ քարերէ շինուած
կամարներ ունին: Հէլէնոյ գիւղին՝ որուն մէջէն
մենք անցանք, նեղ փողոցներն իսկ մասամբ կա-
մարակապ էին:

Սղերդի աները աշտարակած են: Կար-
ծես թէ ամէն մէկը յիշեանք բերդ մըն է: Գաւ-
իթները փոքր կ'ըլլան եւ, բազմանկյուն. տանց
յառահարկոյման պատերը խորշ խորշ են: Մէն
մի խուց իւր առանձինն ցած մուտքն ունի. քառ-
անկիւն խցերու անկիւնները պատով մը կը
հիւսեն եւ ասով խցերը կ'ընէ: ձեւ մը կ'անտես:
այս անկիւններուն վրայէն կէս կ'ըր կամարա-
յարկը կը բարձրանայ: Պատերուն եւ յարկին
վրայ քանի մը ծակեր (մինչեւ 12 եւ երբեմն
աւելի) կը թողուն, որոնցմէ սովորաբար գոյն-
գոյն սպակիւններ լայր ներս կը թափանցէ:
Ամէն կողմ անկիւն, խորշ, մեծ ու փոքր ցած ու
բարձր աստիճաններով սանդուղք ու սանդուղիներ

¹ Briefe über Zustände und Begebenheiten in der
Türkei aus den Jahren 1835—1839, von Helmuth von
Moltke, Hauptmann im Generalstabe. 3. Auflage. Berlin,
1877.